

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

griežtai neigiama⁷¹. Reikalavimas suteikti slavų tautoms didesnes saviraiškos galimybes carui primena siekimą pertvarkyti Romanovų imperiją pagal JAV modelį⁷².

Nors imperatorius sutiko su Starzeńskio pateiktais rusiškų universitetų vertinimais, tačiau, jo nuomone, Vilniaus universiteto istorija (caras nurodo 1831 m.) neskatina jį atkurti⁷³. Ir siekimą steigti įvairias draugijas imperatorius vertina neigiamai⁷⁴. Vis dėlto ne visi Starzeńskio reikalavimai buvo kategoriškai atmesti. Ties reikalavimu atkurti Aleksandro I laikais buvusias institucijas caras parašė, kad tai reikėtų rimtai apvarstyti, o štai dėl pasitikėjimą turinčių visuomenės atstovų darbo Vakarų komitete pareiškė neturįs nieko prieš⁷⁵.

Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?

Palanki imperatoriaus nuostata kai kurių Starzeńskio reikalavimų atžvilgiu liudijo, kad Peterburgas buvo suinteresuotas konservatyviųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių parama. Gresiančio sukilimo akivaizdoje Lietuvos bajorijos laikysena įgijo strateginę reikšmę. Peterburgas manė, kad Lietuvoje „baltųjų“ įtaka visuomenėje buvo gerokai solidesnė nei „raudonųjų“⁷⁶. Taigi suteikdama daugiau nuolaidų tradiciniam krašto elitui, valdžia galėtų iš esmės pacifikuoti Lietuvą ir tokiu būdu suduoti rimtą smūgį toms Lenkijos Karalystės politinėms jėgoms, kurios rengė sukilimą. Kaip ši nuostata atsispindėjo 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje valdžios priimtuose sprendimuose?

⁷¹ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *ibid.*, l. 4.

⁷² *Ibid.*; Aleksandras II nebuvo pirmas, įžvelgęs analogiją tarp slavofilų propaguotos federacinės sandaros ir JAV. XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje Aleksandras Nikitenko buvo parengęs cenzūros nuostatų punktą, draudžiantį publikuoti žinias „apie visų slavų federatyvinę santvarką pagal Jungtinių Amerikos Valstijų pavyzdį“, tačiau jis nebuvo patvirtintas: В. А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва, 1993, с. 55.

⁷³ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 8.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*, l. 7.

⁷⁶ A. M. Hildebranto 1862 m. gruodžio 24 d. raštas V. A. Dolgorukovui, *op. cit.*, c. 147.

1862 m. gruodžio 4 d. Vakarų komitetas svarstė Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. parengtus pasiūlymus dėl politikos studentijos atžvilgiu. Atsižvelgdamas į tai, kad vėl pradeda veikti Rusijos universitetai, Nazimovas siūlė „lenkų kilmės asmenims, kilusiems iš Vakarų gubernijų“, dalyvavusiems neramumuose, leisti toliau studijuoti tik Lenkijos Karalystės aukštosiose mokyklose. Tokia priemonė būtų naudinga tuo, kad „rusų jaunimas būtų apsaugotas nuo žmonių, paveiktų kenksmingų idėjų“, o baigę studijas Lenkijos Karalystėje „nacionaline [lenkiška. – D. S.] dvasia“ jie greičiausiai ten ir pasiliktų, išlaisvindami vyriausybę nuo rūpesčio priimti į valstybinę tarnybą nepageidaujamus asmenis⁷⁷. Nazimovas šiuo atveju buvo tos pačios nuomonės, kaip ir daugelis to meto valdininkų, kurie manė, kad neramumus Rusijos universitetuose 1861 m. išprovokavo „lenkų“ studentija. Nors būta ir tokių kaip liaudies švietimo ministras Golovninai, kurie nesutiko su šia nuomone⁷⁸.

Vakarų komitete buvo nuspręsta išskaidyti problemą ir svarstyti keletą klausimų: ar perkelti visus Lenkijos Karalystės stipendininkus iš rusiškų universitetų į Karalystę, ar leisti Šiaurės Vakarų krašto jaunimui stoti į Lenkijos Karalystės mokymo įstaigas ir ar leisti baigti studijas aukštosiose mokyklose „lenkų kilmės asmenims“, pašalintiems už dalyvavimą neramumuose⁷⁹. Svarstant šį klausimą vėl buvo prisiminta idėja įkurti universitetą Vilniuje. Buvo pasiūlyta steigti Šiaurės Vakarų krašte „aukštąsias bendrąsias bei specialiąsias mokyklas“ ir taip apsaugoti vidinės Rusijos universitetus nuo „lenkų“⁸⁰. Tačiau šiai idėjai nepritarė dauguma Vakarų komiteto narių.

Vakarų komitetas nusprendė nesiimti jokių prievartinių priemonių dėl Lenkijos Karalystės stipendininkų, „kilusiems iš Vakarų krašto“ leisti laisvai stoti į Lenkijos Karalystės mokymo įstaigas, o pašalintiems iš universitetų – taikyti tas pačias taisykles, kaip ir kitiems studentams⁸¹. Lietuvos bajorija

⁷⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. rašto liaudies švietimo ministriui juodraštis, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73, d. 3, l. 21–22. Šis raštas publikuotas: *Архивные материалы...*, c. 146–147.

⁷⁸ 1862 m. gruodžio 4 d. Vakarų komiteto žurnalas, *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 12, l. 10.

⁷⁹ *Ibid.*, l. 11.

⁸⁰ *Ibid.*, l. 18–19.

⁸¹ *Ibid.*, l. 49–50; Vidaus reikalų ministro 1862 m. gruodžio 14 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *Архивные материалы...*, c. 206. Susirašinėjimą šiuo klausimu taip pat galima rasti: *RFVA*, f. 109, 1 ekspedicija, 1862, b. 459, l. 6–36.

traktavo tai kaip tam tikrą nuolaidą⁸². Tai, kad Vakarų komitetas nesiėmė jokių represinių priemonių prieš „lenkų kilmės asmenis“, studijuojančius aukštosiose mokyklose, liudijo, jog Peterburge tuo metu didesnę įtaką turėjo nuosaikesni politikai. Apie tam tikrų kompromisų su „pakraščiu“ elitais paiešką liudija ir 1862 m. pabaigoje vidaus reikalų ministro parengti pasiūlymai⁸³.

Gruodžio pradžioje vidaus reikalų ministras, konstatavęs, kad paskutinių 30 metų politika Šiaurės Vakarų krašte nedavė rezultatų, bandė įvardyti tą visuomenės dalį, kuri padėtų vyriausybei vykdyti politiką šiame krašte. Valujeviui buvo svetimas Nazimovo ir kai kurių kitų Šiaurės Vakarų krašto valdininkų socialinis radikalizmas. Tiesa, jis taip pat pastebė, kad ištikimi vyriausybei čia yra tik kaimo gyventojai, tačiau kategoriškai atmeta galimybę pasinaudoti būtent šiuo socialiniu sluoksniu, nes to negalima pasiekti „be bendrųjų pilietinės tvarkos pagrindų sugriovimo ir be baimės pajudinti šiuos pagrindus ne tik visoje Vakarų krašto erdvėje, bet ir gretimose gubernijose, o po to šiuo užkrečiamu pavyzdžiu ir kitose imperijos dalyse. Žinoma, galima sukelti valstiečius prieš dvarininkus. <...> Bet ar galima ryžtis taikyti tokią priemonę, o taikant ar galima sustabdyti ją ties idealia vieta, žyminčia tos ar kitos apskrities ribą?“⁸⁴ Po keleto dienų paruoštuose kaip tik cituoto dokumento papildymuose Valujevas pateikė programą, pagal kurią būtų galima patraukti į savo pusę naujus sąjungininkus Šiaurės Vakarų krašte⁸⁵.

Valujevo pasiūlymai apėmė daugelį visuomeninio gyvenimo sričių. Mes aptarsime tik svarbesnius. Vidaus reikalų ministras siūlė nebeatidėliojant išduoti leidimus steigti kredito draugijas, tiesa, stengiantis jas atverti ir rusiškų gubernijų dvarininkams. Be to, „reikia rūpintis pritraukti į Peterburgą nors

⁸² E. Römerio dienoraštis, 1862 m. gruodžio mėnesio įrašas, *MAB RS*, f. 138, b. 1777, l. 160.

⁸³ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 69–79. Šis dokumentas publikuotas: *Сборник документов музея графа Муравьева*, сост. А. Белецкий, Вильна, 1906, т. 1, с. 7–19.

⁸⁴ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 76.

⁸⁵ Vidaus reikalų ministro 1862 m. gruodžio 18 d. Vakarų komitetui įteikti papildomi samprotavimai prie apžvalgos apie situaciją Vakarų krašte, [slaptai], *ibid.* b. 12, l. 108–120; kopija yra: *LVIIA*, f. 439, ap. 1, b. 27, l. 10–12. Šis dokumentas publikuotas: *Сборник документов музея...*, с. 20–23.

tam tikram laikui įtakingus asmenis, kilusius iš Vakarų krašto, ir skirti pareigūnais asmenis, sugebančius išsikovoti moralinę įtaką“. Pasiūlė jis ir strategiją švietimo srityje: „Kruopščiai užkertant kelius lenkų kalbos ir katalikybės plitimui liaudies masėse, negalima varžyti nei vieno, nei kito aukštuosiuose visuomenės sluoksniuose, nes juose tie elementai negali būti nuslopinti jėga. Šiuo požiūriu pageidautina suteikti lenkų kalbos vartojimui, jos tyrimui bei mokymui reikiamą erdvę kaip neoficialiai kalbai ir pareikšti galimybę atkurti Vilniaus universitetą“⁸⁶. Cituotiems ministro pasiūlymams pritarė Aleksandras II. Šie Valujevo pasiūlymai aiškiai liudijo, kad jis ieškojo kompromiso su tradiciniu krašto elitu.

Didžiausias nuolaidas, kaip matyti iš šių pasiūlymų, vidaus reikalų ministras buvo linkęs daryti švietimo ir kultūros srityje. Kita vertus, jis labai aiškiai nubrėžė šių nuolaidų ribą: lenkų kalba negali tapti oficialiaja. Tikėtina, buvo kalbama apie deklaraciją, kurioje būtų užsiminta apie galimybę įsteigti universitetą, kuriame visi dalykai būtų dėstomi lenkiškai. Tiesa, tuo pat metu ministras, kaip jau minėta, siūlė leisti lenkų kalbą vartoti tik kaip neoficialią kalbą. Tai leistų kelti hipotezę, jog galbūt Valujevas norėjo tik apsiriboti deklaracijos apie universiteto atkūrimą paskelbimu, tačiau realiai nesimti jokių žingsnių.

Vakarų komitetas vidaus reikalų ministro pasiūlymus svarstė 1863 m. pradžioje, kai jau buvo paskelbtas šaukimas į kariuomenę Lenkijos Karalystėje ir prasidėjo sukilimas. Esant tokioms aplinkybėms, net pačios mažiausios nuolaidos tradiciniam elitui Lietuvoje buvo nebeįmanomos. Vakarų komitetas leidimą steigti kredito draugijas atidėjo, kol bus „kraštas nuramintas ir jame sugražinta visiška tvarka“⁸⁷.

1863 m. pradžioje, kai Vakarų komitetas svarstė Valujevo projektus, Nazimovas suformulavo naujus pasiūlymus. Vilniaus generalgubernatorius, priminęs savo 1862 m. pasiūlymus dėl rusiškų universitetų apsaugojimo nuo „jaunų lenkų bajorų“ įtakos, siūlė „blaiviai apsvarstyti klausimą, ar nebūtų galima paspartinti aukštosios mokyklos įsteigimą VŠA taip, kaip nuspręs vyriausybė, kad būtų išstaisytas vietinio jaunimo auklėjimo pobūdis. Tokios įstaiogos įkūrimas patenkinant tam tikra prasme daugumos vietinių gubernijų bajorų interesus galėtų turėti tokias palankias pasekmes, kad mūsų vyriausybė būtų išlaisvinta nuo bet kokių įsipareigojimų suteikti jiems valstybinę tarnybą

⁸⁶ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 120.

⁸⁷ Vakarų komiteto 1863 m. vasario 5 d. posėdžio žurnalas, *ibid.*, b. 13, l. 75–80.

imperijoje (greičiausiai kalbama apie vadinamąsias didžiarusiškas gubernijas), kadangi tie asmenys pagal gaunamo išsilavinimo pobūdį nebūtų tam pasirengę, kita vertus, vyriausybei nereikėtų toleruoti valstybinėje tarnyboje asmenų, kurių visiškos ištikimybės ji negalinti tikėtis⁸⁸. Mintis, kad numatoma aukštoji mokykla vietinį jaunimą turėtų atvesti „į doros kelią“, sakytų, jog Nazimovas liko prie ankstesnės savo nuomonės – steigti VŠA rusišką aukštąją mokyklą. Tačiau tai vienintelė užuomina, kuri galėtų patvirtinti šią hipotezę. Visi kiti argumentai byloja priešingos hipotezės naudai. Tai, kad Nazimovas užleidžia iniciatyvą vyriausybei nustatant naujosios mokymo įstaigos pobūdį, galėtų liudyti, kad jis jau nebe toks „kietas“ rusiškos aukštosios mokyklos šalininkas. Tas neapibrėžtumas greičiausiai sietinas su tuo, kad Vilniaus generalgubernatorius tiksliai nežinojo, kokios tendencijos ima viršų Peterburge, todėl griežtai neformulavo savo pasiūlymo. Vis dėlto šiame rašte aptinkame užuominą, iš kurios galima spėti, kad Nazimovas pakeitė savo poziciją. Čia turime omenyje jo mintį, jog lenkai, gavę išsilavinimą VŠA įkurtoje aukštojoje mokykloje, negalės pretenduoti į valdišką tarnybą „rusiškose“ gubernijose. Dabar prisiminkime Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. pasiūlymus: Rusijos vyriausybei neberekės priimti į valstybinę tarnybą „lenkų“, baigusių aukštąsias mokyklas Lenkijos Karalystėje, kur jie gaus išsilavinimą „nacionaline [lenkiška. – D. S.] dvasia“. Šis dviejų Nazimovo raštų sugretinimas perša vienareikšmę išvadą: VŠA reikia steigti „lenkišką“ universitetą. Kitaip tariant, Vilniaus generalgubernatorius, nežinodamas, kokios integracinės politikos šalininkai tuo metu turi didesnę įtaką Peterburge, buvo linkęs ieškoti tam tikro kompromiso su krašto visuomene.

1862 m. pabaigos Valujevo ir 1863 m. pradžios Nazimovo pasiūlymai dėl valdžios vykdomos politikos Šiaurės Vakarų krašte koregavimo labai aiškiai liudijo, kad būtent tuo metu tiek tarptautinė, tiek imperijos vidaus situacija buvo taip sukomplikavusi valdžios pasitikėjimą savo jėgomis, kad nemaža valdančiojo elito dalis buvo pasiruošusi daryti rimtas nuolaidas Lietuvos bajorijos naudai, o pirmiausia – švietimo srityje.

Apertieji procesai leistų kelti hipotezę, kad kultūrinės autonomijos suteikimas Lietuvai, kurios svarbiausias atributas turėjo būti atkurtasis Vilniaus universitetas, buvo tas sprendimas, kuris valdžiai bent laikinai būtų užtikrinęs didesnės konservatyviosios bajorijos dalies lojalumą. Dalis Rusijos politikų

⁸⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. sausio 31 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *LVI*A, f. 378, PS, 1861 m., b. 73, d. 3, l. 30–31.

buvo pasirengę suteikti tokių nuolaidų Šiaurės Vakarų krašto bajorijai. Tačiau Peterburge didelę įtaką turėjo ir tie politikai, kurie siūlė nedaryti esminių nuolaidų Šiaurės Vakarų krašto „lenkams“, be to, prasidėjo sukilimas, ir kompromisas tarp valdžios ir krašto socialinio elito nebuvo pasiektas.